

.....
243.751

OSZK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

MAGYAR KÖNYVTÁR.

SZERKESZTI: RADÓ ANTAL.

243751

824

SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR IRODALOM

Írta

RIEDL FRIGYES.

MINDEN FÜZET EGYENKÉNT KAPHATÓ

KIADJA :
LAMPEL R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R.T.
KÖNYVKIADÓVÁLLALATA, BUDAPEST.

Kultura és Tudomány

A Franklin-Társulat kiadása.

A «Kultura és Tudomány» vállalat a nagy magyar olvasó közönséget akarja szolgálni. Tetszetős köteteit felajánlja mindazoknak, kik a mindennapi élet zsibbasztó fáradalmai után a nagy eszmék és eszmények világában keresnek nyugalást és új erőt.

Kötetei mindenkor igaz mesterek művei. Irodalmi alakjukban kifogástalanok. Tanításukban érdekesek és értékesek. Nem fölületesek, de mégis népszerűek. Aktuálisok, de mégis állandó becsűek. A haladás zászlaját lobogtatják, de tisztelnek minden igaz meggyőződést.

Széchenyi eszmevilága. I. Gaal Jenő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai. Ára kötve — 1 K 60 f.

A szikratáviró. A Staby tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta Kreuzer Géza mérnök. Ára kötve 1 K 20 f.

A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Írta Wilhelm Bölsche, fordította Schöpflin Aladár. Ára kötve 2 K 40 f.

Kant-Breviarium. Kant világnézete és élet-felfogása. A művelt ember számára Kant irataiból összeállította dr. Gross Félix. Fordította dr. Polgár Gyula. Ára kötve — — 1 K 60 f

SHAKESPEARE

ÉS

A MAGYAR IRODALOM

IRTA

RIEDL FRIGYES

KIADJA:

LAMPEL R. Kk. (WODIANER F. és FIAI) R. T.

KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

BUDAPEST

243.751

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR	
Növedéknapló	
1953. év	N 1230 SZ.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR IRODALOM.

Minden művelt nemzet, minden korszak más-
ként fogta fel Shakespearet.

Röviden elő akarom adni milyen erők eleve-
nedtek meg a magyar irodalomban ezen felette
csodálatos szellem hatása alatt.

(A kezdet.)

London 1786. III. György és a megvesztegetett parlament uralma alatt. Egy vagyonos magyar író Németalföldön át ide érkezett és a színházba siet. «A szomorújáték játszásában — írja uti Leveleiben — az angolok minden más nemzetet felül haladnak». A magyar utas végignézi Shakespeare *Romeo és Juliájának* előadását; «sohasem felejttem el», mondja. A legnagyobb angol színésznő Mrs. Siddons játszta Juliát. Évek multán azután ez a magyar író, a *Romeo és Julia* eme bámulója, szintén öngyilkos lett, mint a nagy angol költő két szerelmi hőse.

Sándor Istvánnak, a magyar bibliographia megteremtőjének ezen utirajzbeli adata magában ugyan nem fontos, csak azért érdekes, mert tudtommal a legrégibb feljegyzés arról, hogy magyar ember shakespearei darabot (át nem alakítva) a színpadon látott.

Sándor István nem is sejtette, hogy az az angol színműíró, kinek művét oly elragadtatással hallgatta (ámbár nevét sem tudta helyesen írni) a magyar irodalom egyik főtényezője lesz majd és még sok munkát ad Sándor utódainak, a magyar bibliographusoknak pl. Gyulai Ágostnak és Hellebrant Árpádnak.

Ugyanabban az évben, a melyben Sándor István a Drurilan-ban mint ő írja — látott egy rá nézve felejthetetlen *Romeo*-előadást, ugyancsak 1786-ban látta Kazinczy Ferencz Bécsben a várszínházban *Hamlet*-et. Kazinczy azonban nem maradt csupán élvezőnek mint Sándor István: ő benyomásait a magyar irodalom, a magyar nemzeti élet számára érvényesíteni is akarta. A fontos kezdeményezések e korszakában a magyar irodalomnak olyan emberre volt szüksége, mint Kazinczy, a ki a legfogékonyabb impressionista volt, a legfinomabb szervezetű utánérző, a leglelkesebb felszívó. Milyen különböző irányú, sőt ellentétes művekért lelkesedett, mit mindent akart körülbelől egy időben lefordítani! Mint maga mondja: a fordítandó munkába oly szerelmes, «mint a szerető a maga lánykájába».

Érzékenységének igen nagy lengő íve volt két-három év alatt is: előfizetést hirdet Klopstock Messiasának fordítására, be akarván vezetni a magyar közönséget a német költő fenséges, de alaktalan fényözönébe; lefordítja a svájcz Gessner finom, hangulatos kis rokokó-rajzait, az *Idylleket*; lefordít egy erőtlenül jajgató sentimentalis szerelmesről szóló regényt, a *Bácsmegyeynek leveleit*; fordítja gyorsan egymás után Goethe egy érzelmes drámáját, Wieland egy frívól-bölcs regényét, Herdert, Lessinget. Milyen különböző stílusok, minő ellentétes szerzők! E tarka körbe lép 1790-ben még a búskomor dán királyfi is.

Kazinczy a magyar irodalom nagy gyöngyhalásza, ki valóságos bűvár szenvedélylyel hozza felszínre a világirodalom kincseit; de ő nem

csak gyöngyhalász, hanem ékszerész is, ki stílszerűen foglalja a gyöngyöket. Ő ebben a korban irodalmunk sorsa : ilyen emberre volt szükségünk, mint Kazinczy, kinek fogékonysága ezerirányú, munkakedve kifogyhatatlan, stílusérzéke finoman tapadó, költői jelleme pedig hajlékony, ki tele szívből, egész lélekkel kétségbeesett Werther, majd ismét Gessnerféle hangulatos, édes opera-pásztor; hol mosolyogva élvező görög bölcs, mint Wieland Diogenese, hol hideg éjszakán a helsingforsi terasz borzadó látogatója. Természete gyorsan változik, mint egy jeles színészé, ki egy este különböző jellegű szerepekbe éli be magát. Mi minden van meg Kazinczyban! Mint alapvonás azonban mindig marad benne valami a gyöngéd, finom, sőt mesterkelt műgonddal részletező rokokó-emberből : Goethével együtt evolúált és élete java korában vele együtt megállapodik a tiszta formák fényes honában, a neo-hellenismus, az *Iphigenia auf Tauris*, a reine Menschlichkeit eszményi légkörében.

Kazinczy Hamlet-fordításával 1790-ben Shakespeare belép a magyar irodalomba. Megkezdődik magyar élete.

(*Négy korszaka.*)

Shakespearenek Magyarországon négy korszaka van. Az elsőben, a XVIII. században, Shakespeare mint *anyag* és mint *név* szerepel. Bessenyei említi (magyarul először a *Magyarság*-ban 1778-ban), de még rosszul írja a nevét : említi latinul Szerdahely György jezsuita 1784-ben *Poesis dramatice*, művében, de csak német forrást fordít.

Shakespearei drámai anyag előfordul Faludi egy elbeszélésében a *Téli éjtszakákban* és Dugonics András egy drámájában (*Etelka Karjelben*), a melyben shakespearei elemek (*Vihar, Téli rege*) sajátságos módon vannak kombinálva Dugonics barátjának, Sajnovicsnak elméletével a finn-magyar rokonságról. Mind ezek az írók Shakespeare-t magát alig ismerték, nem autopsia alapján írnak.¹

Az első korszakban, a XVIII. század második felében, Franciaországban és nálunk is olyan vad lángelme félének tekintették még Shakespeare-t. Besenyei az ő drámáiról 1777-ben azt mondja: *Effrayantes mais sublimes*, ijesztők de fenségesek, Szerdahely György pedig így jellemzi: «Erényeiben és tévedéseiben egyaránt nagy».

A XVIII. század rationalismusa, a melynek Besenyei és Szerdahelyi is hódoltak, úgy fogta fel a költészetet, hogy az a természet utánzata észszerű szabályok szerint a szív nemesítésére. Ezzel a felfogással szemben Shakespeare természetesen szabálytalannak tűnt fel, lángelmű vadnak.

A második korszak a színpadi térfoglalásé. E korszak Kazinczynak a színpad számára készült *Hamlet*-fordításával kezdődik (1790). Shakespeare-t a színház számára fordítják, Shakespeare a színpadon él, többnyire gyarló fordításokban.

Harmadik korszak: a megértésé. Költőink Shakespeare-t utánozzák; nem külsőségeit, hanem lényegét, jellemző művészetét; jeles műfordítók és aestheticusok behatolnak műalkotásainak titkaiba és megértetik a néző vagy olvasó közönséggel. E korszak a *Bánk Bán*-nal kezdődik:

dicső eredményei még a *Csongor és Tünde*, Vörösmarty, Arany, Petőfi Shakespeare-fordításai; Vörösmarty, Gyulai Shakespeare-iratai.

A negyedik korszakban nemcsak aesthetikai, hanem történeti és philologiai vizsgálatok tárgya Shakespeare. A cél egész korát megérteni, őt korából magyarázni és műveinek helyes szövegét a különböző kiadásokból kifejteni, egyes kifejezéseinek helyes értelmét az akkori irodalom, az akkori nyelvhasználat világításában kideríteni.

Shakespearenek mint történeti jelenségnek jellemzése Greguss Ágost jeles Shakespeare-könyvével nyílik meg (1880); a Shakespeare-kutatásnak és a Shakespeare-philológiának most már külön szerve van nálunk 1908 óta: a *Shakespeare-Tár*. E korszak jellemző terméke Bayer József nagy műve, melyben Shakespeare magyarországi történetét adja elő. Nem tudom, van-e a német vagy francia irodalomnak könyve, mely a nagy britt műveinek terjedését az anyag ily nagy uralmával beszéli el.

(*Jelentősége reánk nézve.*)

Shakespeare valóban a XIX. század folytán egyik nevelőnk lett, irodalmunk egyik eleme.

Shakespeare száz év óta a magyar szellemre aránylag tán erősebben hatott mint az angolra; aránylag mondom, tehát tekintetbe kell vennünk, hogy nyelvileg, földrajzi helyzetre, fejlődésére, nemzeti vagyokra és hagyományra mennyire eltérő volt a magyar a XIX. században az angoltól. Talán aránylag nagyobb tiszteletben is részesült

nálunk, ha meggondoljuk, hogy idegen költőről és sokkal kisebb népről van szó.

A magyar irodalom fénykorának hajnalán, első remekírónkra, a 21 éves Vörösmartyra Shakespeare volt az út az önállóság és a természet felé: Vörösmarty szakít a sentimentalismussal, szakít a régi, szakít az új classicismussal és Shakespeare historiáinak példájára nagy nemzeti tárgyakhoz, a magyar középkorhoz fordul első drámáiban.

Irodalmunknak három remeke erős kapcsolatban van a nagy angollal: Katona *Bánk Bánja*, Vörösmarty *Csongor és Tündéje* és Arany balladái. Azonkívül minden nagy szellemünkre hatott a XIX. században, sőt ki lehet mondani, hogy a keresztény és az antik szellem után Shakespeare tette a legnagyobb hatást irodalmunkra. Ő a harmadik, bár az első kettővel nem egyenrangú ébresztője szellemi életünknek. Mindamellett azt, a mit túlzó elragadtatásában Vörösmarty mondott, hogy Shakespeare műveinek jó fordítása felér bármely szépirodalom felével, azt ma már, irodalmunk fénykorának ismeretében nem írhatjuk alá. Igaz, Shakespeare nagyobb Aranynál. A sarkcsillag is nagyobb égitest, mint a mi napunk, a sarkcsillag fontos ragyogó irányító: de a mi szőlőnk, a Hegyalja édes szőlőgerezdje nem érik meg tőle.

Shakespeare és Magyarország viszonyát tekintve, két fontos kérdés előtt állunk: hogyan terjedt és hogyan hatott nálunk?

I. Shakespeare terjedése.

(*A hódítás módja.*)

Shakespeare feltünése Magyarországon nagyon különbözik attól a módtól, a hogyan Németországban és Franciaországban feltűnt. Ottan Shakespeare elismerését hosszú irodalmi hadjárat előzte meg. Gottsched, a német irodalmi ízlés egyik vezére, ezt írta 1762-ben: «Vándorszínészeink legközségesebb komédiáiban nincs oly sok hiba a színművészet szabályai és a józan ész ellen, mint a *Julius Caesarban*».

Shakespeare-t Németországban külön fel kellett fedezni és elméletileg meghódítani, mielőtt német szellemi gyarmat, német tankönyv-állomány lett.

Lessingnek kellett jönnie, a ki szűrő dialektikával azt bizonyította, hogy Shakespeare hiven utánozza a természetet és meg is felel Aristotelesnek: félelmet és részvétet kelt. Azután jönnie kellett Herdernek, a nagy átértőnek, a ki Shakespeare-t mint a költői őserő megnyilatkozását, egy külön organikus világ teremőjét magasztalja. Végül jöttek Goethe és a nagy német fordítók.

Franciaországban nagyon erős irodalmi hagyomány állta Shakespeare terjedésének útját: Voltaire ismerteti, bámulja, de mindinkább ellenzi.² Különös, hogy Voltaire mindamellett utánozza egyes drámaiban, míg Lessing, a ki pedig utat tört Shakespeare-nek, leghíresebb drámájában, a *Nathanban*,

egészen francia drámai (különösen voltaire-i) technikával dolgozott. Shakespeare még ma is a francziáknál csak híres, de nem népszerű.

Nálunk nem voltak hagyományok, a melyek Shakespeare diadalát gátolták volna. Franciaországban a classicus szellem, a mely a logikai rendet, a rationalismust, a képzelet mérséklését szerette, ép annyira megnehezítette az új angol drámai irány elismerését, mint a nagy francia drámai iskolának a gyakorlatban gondosan őrzött és az elmélettől is támogatott hagyományai. Németországban ellentálló elemek voltak: a határozatlan ködös metaphisikai elméletek kedvelése, a pietismus, a francia befolyás. Nálunk ilyen ellentállás nem mutatkozott. Akadály csak egy volt: a nyelv még nem volt kiművelve. Nem a nyelvújításra czélzok, nem az hiányzott: a magyar nyelv költőileg alkalmas elemei, a magyar nyelv szépsége még nem voltak kiaknázva. Az aranyerek nem voltak kibányászva, nem voltak irodalmi aranypénzzé verve. A mint ez megtörtént Vörösmarty műveiben — kezdődik a Shakespeare-cultus.

Nálunk nem az elmélet hódította meg Shakespeare-t, mint a németeknél, hanem a színészet. A színészetet pedig kezdetében a hazafiság vezette. Ez a hazafias indítás reánk nézve ép oly jellemző, mint a németekre az elméleti. Az első Shakespeare-fordítót, Kazinczyt, midőn *Hamletet* fordítja 1790-ben, ép úgy hazafias czélok vezetik, mint midőn felszólítja azokat, a kiknek vállalkozó kedvük van, *Hamlet*-ben fellépni, jelentsék magukat «Budán Strohmayr úr könyvtáros boltjában, hol *Hamletek* elegendő számmal vannak letéve».

(Nagy költőink.)

A meginduló magyar színesztet, küzdve közöny-nyel és nyomorral, átveszi most Shakespearét. A hevenyészett fordítások és átdolgozások kora ez. Az aesthetikai elmélet ellenben csak későn kezd nálunk vele eredeti felfogással foglalkozni. Egy félszázaddal Kazinczy Hamlet-fordítása után Vörösmarty az első, ki Shakespearét önállóan, tulajdon szemével vizsgálja (*Dramaturgiai Lapok* 1837.), valamint ő fordítja először az eredetihez méltóan. Mivel Katona József nem hatott, Vörösmarty a nagy határ-jelző; a mint ő fellép, Shakespearé már nemcsak a színpadé, hanem a magyar műkritikáé és a magyar nyelvművészeté. A színpadi kort követi a nagy angol cultusának fénykora.

E fénykor egybeesik az európai Shakespearé-cultus tetőzésével a múlt század 40-es éveiben. A magyar irodalom legmélyebb forrásai fakadnak fel előttünk, ha megfigyeljük, hogy az első kor, a Kazinczy fordításának ideje 1790-ben, ép úgy, mint a cultus fénykora a 40-es években, a hazafias és nemzeti izgalom kora.³ A magyar irodalom alapja ugyanis a nemzet fenntartásának érzete: az az érzet, hogy az egyes egy nagy, erkölcsileg is kapcsolatos közösségben, a nemzetiben él, melynek megőrzésére más közösséggel szemben hajlam és kötelesség egyaránt ösztönöz.

Drámai irodalmunkban az első jelentékeny shakespearei nyom a 21 éves Katona József műve: *Lucza széke*. A kezdőnek e művében nem az élet, a tapasztalás benyomásai vannak leszűrve, hanem színpadi emlékek vannak kombinálva.

Hamlet, a Haramiák, Kotzebue szentimentalis főműve (*Menschenhass und Reue*) erős színpadi érzéssel érzékeny rémdrámává vannak gyúrva.

A *Bánk Bán*-nal azután bevonul irodalmunkba az erős szenvedély. E dráma emberei gerjedékenyek, indulatosak, a vérmérséklet emberei, mint a Shakespeare hősei. (Ellentétben Goethe alakjaival az *Iphigeniában*, sőt még ellentétben a *Götz*-drámával is, pedig ennek közvetlen mintája Shakespeare volt.) Bánk Bán személyei abban is hasonlítanak Shakespearéihez, hogy beszédük nem általános, nem szónoki vagy dialektikus vagy elvont, hanem lelki esemény.

A magyar költészet aranykorának kezdetével, Vörösmarty felleptével kezdődik a művészi Shakespeare-fordítás és az elvi szempontokból való Shakespeare-kritika, kezdődik a Shakespeare-cultus virágzásának ideje. Ebben is különbözik irodalmunk a némettől: ott a nagy költők, élükön Klopstock, megteremtik a német költői nyelvet, Lessing a német prózai stílust, és *azután* jönnek a nagy fordítások, *azután* alkalmazza Schlegel az új német költői nyelvet és stílust Shakespeare fordítására. Nálunk a művészi prózai stílus kezdeményezője, Kazinczy, és a költői nyelv megteremtője, Vörösmarty, egyszersmind maguk is Shakespeare-fordítók.

Mennyire átértette Vörösmarty Shakespearet, azt nemcsak fordításai mutatják: a dráma elméletét főképp az ő műveire alapította. Vörösmarty, a fordító és az æsthetikus, hálás azzal a költővel szemben, ki első drámáit ihlette.

A magyar költők képzelete közül a Vörös-

martyé hasonlít leginkább a Shakespearéhez. Nem képeket gondolnak ki, hanem önkénytelenül, folyton-folyvást képekben gondolkodnak. Vörösmarty szenvedélyes költeményeiben, a *Liszt Ferenczhez*, *Az emberek*, *Az élő szobor* címűekben, halmozódnak az izgatott hasonlatok; *A vén cigány*-ban mintegy Lear-stilusban örvénylenek a látomásszerű keserű és felemelő képek. Hány példa van Shakespearenél, hogy ugyanabban a mondatban az alany kép, az állítmány más kép, a határozó is kép. A fordítók kénytelenek stílusának ezt a szivárványosságát szelidíteni. Pld. Hamlet híres monologjában ezt mondja: «Ilykép az elhatározás természetes színe el van betegítve a gondolat sápadt mázától.» Hány képies kifejezés forrt itt egymásba! Arany egyszerűsített: «Az elszántság természetes színét a gondolat halványra betegíti.»

A 40-es, 50-es, 60-as években — irodalmunk említettem fénykorában — Shakespearenak az európai közvélemény előtt mindinkább kiemelkedő alakját a magyar szellem glóriája is körülveszi. 1847-ben szövetkezik a három legnagyobb magyar költő nagy mesterük fordítására. A negyvenes években jelenik meg Vörösmarty *Julius Caesar* és Petőfi *Coriolanus*-fordítása. *Coriolanus* valóban megfelelt Petőfi lelkületének: a közönbösség hiánya, az érzelmeknek folytonos rezgése, a szenvedélyes dacz, a kihívó büszkeség, a képekben való gondolkodás — ezek mind coriolanusí vonások Petőfiben. A mit Petőfi egyszer megszeretett, az benne legott cultusnak, imáadásnak tárgya lett. Az életben mindenekelőtt Szendrey Julia,

Jókai, Bem; a költészetben mindenek előtt Shakespeare. Költőt még a legmerészebb költői képzelet sem magasztalt valaha ily határtalan elragadtatással. «Shakespeare egymaga fele a teremtésnek. Ő előtte tökéletlen volt a világ s az Isten midőn őt alkotá, így szóla: netek emberek, ha eddig kételkedtetek, ezután ne kételkedjétek létezésemben és nagyságomban! Megrabolta a természet minden szépségét: mi csak azt szedeggetjük, böngészgetjük, mit otthagyni épen kedve telt vagy elhozni méltónak sem tartott.»

Petőfi Shakespeare-imádását külső körülmények is magyarázzák: ő már korán belépett a Shakespeare-tisztelet meleg légkörébe. Egy ideig színész volt, fel is lépett shakespearei drámákban. Huszonegy éves korában Kecskeméten jutalomjátékaul mint Lear bolondja lép fel. A színészek pedig már akkor is rajongtak a nagy drámaíróért, ki oly hálás szerepeket teremtett számukra: a legjelesebb magyar költő, kivel Petőfi megismerkedett, Vörösmarty, nagy tisztelője volt a britt dramatikusnak, ép úgy mint Petőfi barátja, Egressy, a legnagyobb magyar színész.

Petőfi volt a magyar költők közt az, ki legjobban érezte Shakespeare szerves kapcsolt voltát, kozmikus egészét, azt, hogy nála mint a valóságban minden hosszú lánczolatban összefügg és egymást feltételezi. Neki jutott — mondja Petőfi — örökségül a világszellem ecsetje.

Remekíróink közt, a kik mind szerették Shakespearet, aránylag legtávolabb áll tőle Kölcsey. Ő a legshakespearelenebb. Ez könnyen érthető: nagy íróink közt Kölcsey a legkevésebbé szenvedé-

lyes. Shakespeare pedig a világirodalom leg-szenvedélyesebb remekírója. Nála folyton villámok cikáznak: a magyar költő lelkén méla ború ül villámok nélkül; határozatlan, tárgyaltan fájdalom, érzelmek indulat nélkül, alakok körvonalak nélkül. Kölcsey értette és szerette az *Othello* szerzőjét, de drámáit asylumnak tekintette, a melyekhez a durva valóságból menekülni lehet.

Egyik levelében Pozsonyból ezt írja Kölcsey 1834-ben Shakespeareről: «Benne nyugszom ki a napi unalom által okozott fáradalmakat. Mily világ ez, mely az ő műveiben megnyílik. Tele írtózatokkal, tele az emberi természet ezerféle hibáival; de oly való, oly meleg, oly élettellel és colossalis alakban és erőben álló. Kínos ellentét ezen világ mellett ez itteni (a pozsonyi országgyűlés) erő, melegség s elevenség nélküli világ. Azonban az élet csak a genie kebléből omlik melegséggel». Kölcsey nem gondolt arra, midőn a valóságból Shakespeare műveinek világába menekült, hogy ezek a drámák a valóságnak fokozott kivonatai. Hány shakespearei typust figyelhetett volna meg ott a pozsonyi országgyűlésen! De Kölcsey Schiller felfogásával élt: neki a költészet a zord realitás ellentéte volt, *Flucht aus der Wirklichkeit*.

A nagy angol drámaíróval szemben válaszfalat emelt Kölcseyben még valami, a mit Shakespeare nem ismert, valami Shakespeare fölötti; az ábrándos, a rajongó hazaszeretet, a mely a magyar költő egyik alapérzése. Általán: ne felejtsük el, (pedig mintha elfelejtenők), hogy a gyöngéd,

finom, szemérmes meg a rajongó érzések skálája a mi nagy költőinkben gazdagabb, fejlettebb, mint Shakespeareben.

Arany 19 éves debreczeni togatusdiák volt, midőn hirtelen, kellő megfontolás nélkül arra határozza magát, hogy felcsap színésznek. Ajánló levelet kért tanárától Sárvári Páltól, ki a múlt században Göttingában tanult és bizonyára már ott hallotta volt a nagy angol nevét. Csak Shakespearet, domine, Shakespearet! így szólt biztatólag Sárvári, a matematika tanára, a tapasztalatlan ifjúhoz (a helyett, hogy a nem neki való színészi pályáról lebeszélte volna.) Ekkor hallotta Arany először a nagy nevet.⁴ Rövid, néhány hónapig tartó színészkedése alatt nem volt ugyan alkalma (mint Petőfinek) shakespearei szerepben fellépnie, de már mint szalontai nótárius sokat foglalkozik Shakespearerel, le is fordítja *A Szent-Iván-éji álmat* először Wieland német fordítása után és azután belekezd *A windsori víg nők* fordításába, már az angol eredeti alapján. *A Szent-Iván-éji álm* ezen első fordítása elveszett, *A windsori vígjátékot* nem fejezte be és csak több mint egy évtized után térhetett vissza Shakespearehez mint fordító. Arany fordításait méltán soroljuk irodalmunk remekei közé. Fordításai a fordítóra is jellemzők: Arany stilusának tömörségét, a részletek erős kidolgozását és az árnyékoló jelzők művészetét fordításaiban is megfigyelhetjük. *A Szent-Iván-éji Álm* talán helyenként nagyon is tömör, sőt tömött, a körvonalak helylyel-közzel talán élesek; a hold sütötte ezüstös phantasticum könnyűsége,

lebegősége jobban sikerült volna Vörösmarty-nak (de csakis neki).

Petőfi — midőn Shakespearet magasztalja — gondolatvilágának megfelelően a természetről és a világszellemről szól: Arany — a mi szintén jellemző ő reá, a részletes megfigyelés mesterére — kiemeli a Biblia szavaival, hogy Shakespeare a részletekben is nagy: «Nagy vagy a nagyokban és nagy a kicsinyekben.» Arany Shakespeare-tanulmányainak gyümölcse ballada-költészete is. Balladáinak szerkezetére a magyar és skót népballada, lélektanára, a lelki betegségek szerepeltetésére Shakespeare hatott leginkább.

(Széchenyi.)

Széchenyi István és Shakespeare közt valami szellemi rokonság is volt: az érzelmek roppant intenzitása, mely a stílus szenvedélyes bőbeszédűségében nyilatkozik, és még inkább az érzelmi összeütközések tragikus felfogása: ha lelkiismerete képzelt bűnei miatt kínoisan hánykolódott, neki is megjelent Banquo és Cæsar szemrehányó szelleme. Lelki vergődésekre, belső erők szörnyű tusájára nagyon is alkalmas medium volt. «Kígyók és szcorpionok tanyáznak belsőmben», írja Naplójában shakespearei hőshöz méltó kifejezéssel. «Oh szent Nemezis, elismerem hatalmadat. Pokoli kínok netovábbja éget engemet.»

Benne megvolt az a lélektani anyag, melyet megrázó erővel működni látunk Shakespeare nagy alakjaiban. Kínos tépelődéseiben, lelki-

ismerete gyötrelmeiben mintegy *in statu nascendi* szemlélhetünk shakspearei tragikus küzdelmeket.*

Széchenyi István először Schlegel-Tieck német fordításából ismerkedett meg a nagy angol költővel, azonban már 1815-ben londoni tartózkodása alkalmával angolul olvassa: «Csak könyvekben élek (mondja magáról londoni tartózkodásának elején) és behatolok egészen az angol költészet templomáig: Shakespeareig. Napokat szobámban töltök, hogy Shakespearét tanulmányozzam.»

Tizenöt évvel később Széchenyi nagy dunai útra indult az aldunai közlekedési viszonyok megvizsgálására.

Hajóját, a melyen Pestről kémlő útjára indult, Dezdemonának keresztelte: *Othello* különben egyik kedvencz drámája volt.** A Dezdemonán utazva gyakran bús gondolatokba mélyedt Széchenyi. Láta, hogy a fejedelmi folyamon mily kevés a magyar hajó s a mi van, azt is a partmenti emberek vonszolják mint teherhordó állatok. «Mily átok hazánkra nézve a Duna — írja a

* Ugy gondolom, ezt a hatást keltette Széchenyi Beöthy Zsoltban is. «És a midőn halljuk azt, a mit nemzetének iszonyú pusztulásáról a csillagokban olvasott», nem úgy érezzük-e, mintha valahol Dante poklához járnánk közel, valahol az emberi szellemnek ama titkos kohójában, hol a szenvedély izzó tűzén s a fantázia vakító fényénél a nagy költemények forrnak, mielőtt végleges alakjokat megnyernék? (*Széchenyi és a magyar költészet* 44.)

** A *Dezdemon*a elnevezés — melleleg mondvá — elég jól illik hajóhoz: az *Othello*ban Shakespeare szereti képeit a hajózásból meríteni. Tulajdon halálát is így fejezi ki *Othello*: «Ime, itt van utolsó vitorlásom úszó révjelzője.»

hajóról, — mennyi kárt tesz. Mily kevés hajót hord, holott a mi számunkra látszik alkotva. Egy angol vagy amerikai el sem hinné, hogy olyan ország lakója, mely magát nemesnek és boldognak vallja, *önként* beáll oktan állatnak, hogy hajót húzzon!»⁵

Ily szomorú hazafias gondolatoktól aggasztva, kapta meg Széchenyi a Dezdemoná gálya fedélzetén Döbrentey Gábornak Macbeth-fordítását. Ekkor átvillan Széchenyi csüggedésén, hangulatának borúján az édes bizalom és ismét feltűnik előtte az a Magyarország, mely *lesz*. «Elolvastam — írja a gályáról Orsova mellől Döbrenteynek — csak dolgozzék Ön fáradhatatlanul nyelvünk bővítésén, litteraturánk emelésén, még virrad szebb reggel valaha honunkra. És a leglelkesebb az, hogy mi még kóstolni fogunk fáradozásaink gyümölcséből, ha vének leszünk. Ezért iparkodnunk kell, nem magunkért, mert nekünk (vagy legalább nekem) az élet sokszor teher, hanem hogy mind egyben hazánknak dolgozzunk.»

És Shakespeare nagy alakja, mely neki 1830-ban tevékenységének teljében oly biztatóan tűnt fel a *Dezdemoná* gályán, Shakespeare-látomás-szerűen feltűnik előtte huszonkét évvel később Döblingben. Önmagát vádolja. Vörösmarty *Rom* istene — úgy mond — győzött! Én vagyok Vörösmarty *Élő szobra*. Beteljesedett Széchenyi szerint, a mit a költő a *Hontalan*-ban ír, a mit a *Szózat* a nagy sírról szól. «Mindennek vége — így kiált fel. Én tettem ezt! Semmi sem támasztja fel a magyart többé. Könyveim mindent összeröktek.» Úgy képzelte Széchenyi Döblingben lázas

álmaiban, hogy ő élesztő, mámorosító orvosságot adott a magyarnak, ki mohón itta és a túlságos adagtól megmérgezve meghalt. És ekkor ismét Macbethre gondol.

Nincs egy perczig se lelki nyugodalmam — írja — naponként 16 óráig fel és alájárok szobámban. Úgy mint Macbeth előtt megjelenik Banquo szelleme, úgy jelennek meg előttem milliók, vérben-fagyban, kétségbeesésben. Megjelennek előtte a vértanúk, élükön Batthyány Lajos és megjelenik előtte a száműzött Kossuth Lajos.

És megjelenik egy rokonának, egy költői tehetségű világszép nőnek észbontó árnyéka, egy nőé, kit Széchenyi szenvedélyesen szeretett, kiért a bécsi congressuson császárok és királyok rajongtak, míg ő ragyogó szépségének virágában 1820 augusztus 30-án egy magyar faluban mérget nem iszik — mint Széchenyi hitte — ő miatta.

Ha végre a Döblingből írt leveleit, ha utolsó évtizedéből való művét olvassuk, eszünkbe jut a sorsát és Cordeliát sirató Lear király. Néha mély értelemmel, néha zavart összefüggésben, kétségbeesett pathoszszal vádol, majd keserű szellemességgel, majd ismét bágyadtan, lázas álomszerűséggel panaszkodik, dühöng, gúnyol vagy könnyez.

II. Shakespeare hatása.

Még fontosabb annál: *hol-hányszor* adták, mennyire terjedt e nagy idegen, az a kérdés: hogyan fogták fel? Minő lelki nyomok maradtak utána a közönségben és az írókban?

Mit tanultunk tőle?

Mindenekelőtt meg kell fontolnunk, hogy Shakespearenek vannak eltanúlhatatlan sajátosságai, sajátságok, a melyekre nézve egyedül áll, a melyekre nézve a világirodalomban nagy magány környékezi.

Shakespeare eltanúlhatatlan első fő sajátossága, hogy ő külön: szervesen kapcsolatos világot teremtett. Alakjai mintegy születtek: ő folyton látja belsejüket is, külsejüket is, hanghordozásukat ép úgy mint ruhájukat. És az alakokkal együtt látja jellemükből folyó cselekvényeiket és a cselekvénynyel együtt látja folyton, elválaszthatatlanul: a milieut, a melyben mozognak, a háttérrel, a melyből kiemelkednek. Ezek az elemek az ő műveiben nem combinációk, hanem egymáshoz *nőtt szervezetek*. Az, hogy Hamlet az elméletet szerető német egyetemen tanult, ép oly kapcsolatos eleme az egész drámának, mint az, hogy az első jelenetben, midőn a szellemet várják a terrazon, hideg éjjel van. A nyelv és

a kép nála szintén egy: nem gondol ki képies kifejezéseket, hanem képekben beszél, önkénytelenül, ellenállhatlanul.

Második utánozhatatlan erénye universalitása. Ennek külső kifejezése óriás szókincse. Az emberi tettek és érzelmek ilyen bámulatosan széles köre, a metaphorikus vonatkozásoknak ilyen gazdagsága nincs meg más költőnél. Nincs dramatikus, ki pld. a természetet úgy bele tudta volna vinni az emberi életbe, mint ő például *Macbeth*-ben.

Shakespeare hatása irodalmunkban a következő pontokban foglalható egybe:

1. Az ő nagy és vonzó példája általán a drámai műfaj felé fordította költőink figyelmét, ép úgy mint az előtt: Vergilius példája az eposz felé. Ha Vergilius gyermekhimlőben hal meg, nincs nálunk sem oly dús epikus növényzet. Vörösmarty — hogy e részben csak egy példát említsék — nem ír pályája első felén eposzaival párhuzamosan történeti drámákat, ha Shakespeare nem lelkesíti.

2. Midőn nálunk a XIX. század első felében a dráma virágzásnak indult, választanunk kellett a francia iskola és Shakespeare mintája közt. Mi Shakespearet választottuk. Az ő drámái az élet széles képét adják, az egész világot, minden jelenségét, a tragikust a nevetséggel vegyítve, az élet minden alakját, a dicsőt, a gonoszt, a bolondot, az örültet, a részegét, az állatembert.

A francia dráma, (melyet még Bessenyei utánzott), ezzel szemben szűkkörű, válogatott, szinte finnyás. Az életjelenségek csak bizonyos körét állítja elénk: részletek, melyek az angol

drámában oly elevenítők, itt nincsenek: a külső természet néma. Háttér alig van, a szenvedélyek mintegy elvontan működnek. A francia színpad a külvilágnak csak szűk sávja. Midőn a huszas években Kisfaludy Sándor is megírja *Bánk Bán*-ját, Katona kiadja a magáét, Vörösmarty *Salamon*-t, Kisfaludy Károly megkezdi a *Csák Mátét*, a koczka eldőlt; mi végkép az angol drámához álltunk. A 30-as években a francia romantikusokat követtük, kik Shakespeare példájára már kitágították a színpadot. Az úgynevezett *históriák*-ban, Shakespeare angol történeti színműveiben, megvan a nagy tragédiák szélessége és sokoldalúsága, de nincs meg összefoglaló erejük. Ezeknek példája is utánzásra csábította a mi költőinket, pld. a fiatal Vörösmartyt. Shakespeare példája annyiban előnyös volt ezekre a magyar históriákra, hogy a nemzeti történetre utalta a költőket.

Shakespeare történeti drámái általán befolytak költőink történeti érzékének kialakulására. Az ő módszerével láttak a magyar történetben érdekes, színes, lelki küzdelmekben gazdag színteret.

3. Fontosabb leczke rejlett az angol nagy tragédiákban. A XVIII. században a mi költészetünk is nagyon hajlott arra, hogy az embert csak az erkölcsi és észbeli oldalról fesse: az érzelmek közül különösen a sentimentalisokat szerette ez a kor. Shakespeare arra tanított bennünket, hogy szakítsunk a sentimentalizmus-sal; ő az életet eszményíteni tudta sentimentalitás és sóvárgás nélkül. Tragédiái, főleg a szenvedély ábrázolásai, a nőttön-növekedő indulat

iszonyatos felrobbanásai. Emberei elsősorban a temperamentum emberei. Ő a temperamentum költője. Tragédiáiban az ösztönök félelmetes, el-lentállhatatlan hatalmát látjuk. A párbeszédék nála nem okoskodó irányuak, nem fényesen stilizált érvek felsorolása, mint a francia classicusoknál, hanem lélektaniak.

4. Minden gondolkodó olvasó vagy néző észreveszi, hogy Shakespearenál sokkal inkább mint a görögöknél vagy francziáknál: jellemzésen alapul a dráma. De nemcsak a jellemzés fontosságára, hanem a jellemzés helyes módjára is Shakespeare volt a mesterünk. Nálunk is, különösen a classicus eszményítés módjára, szokás volt az eszményítésben úgy járni el, hogy az eszményített személy vagy tárgy helyett más személyt, idegen tárgyat ábrázoltak. Az eszményítés *kicserélés* volt. Például, ha magyar parasztleányt akartak ábrázolni, nem a parasztleány típusát nemesítették, fokozták, hanem egy idegen típust, pld. egy görög Venus-szobor típusát állították elénk. Az eszményítés ezen módját szerette például Kazinczy, ki Csokonai mellszobra előtt örömeiben fel-felsikoltott, minthogy úgy találta, hogy az *nem* hasonlított Csokonaihoz. Ligeti magyar tájképeit — hogy más példát mondjak — az olasz levegő átlátszó aranyos reflexeivel szépítette, míg Mészöly a Balatont violás tónusok nélkül, szépségeit összegezve (de idegen, olasz szépségek nélkül) festette. Shakespeare azokat a jellemvonásokat fokozza, sűrűsíti, kiszínezi, melyek az illető egyénben találhatók és nem vegyít bele idegen faji tulajdonságokat. Katona

e részben már Shakespeare tanítványa. Tiborczban a régi magyar paraszt-typust tanulmányozza és rokonszenvessé teszi; rajzába nem csúsztat sem uri sajátságot, hogy előkelőbbnek lássék Tiborcz, sem új demokratikus irányzatot, a mit Schiller vagy Kisfaludy Károly bizonyára megtettek volna a Don Carlos vagy Stibor vajda után ítélve.

5. Shakespeare világának szervesen kapcsolatos voltához tartozik, hogy személyei minden beszéde *egyénilig színezett*. Nem általános érvényű mondásokból áll, hanem a beszélő személy jelleméből és a helyzetből fakad. Nem szentenciákat hallunk, hanem vallomásokat.

Hogy ezt a shakespearei sajátságot megvilágítsam, példával élek. Eötvös József *Bosszú* című szomorújátékában a főszemély, Török, megöli Leilát, mint Othello Dezdemonát. Eötvös Dezdemoná haláljelenetét utánozza, de a shakespearei lélektani beszéd nélkül. Vessünk egy pillantást Othello és Török nagy monologjára, mely közvetlenül megelőzi szörnyű tettüket: megelőzi azt, hogy megölik, a kit e világon legjobban szeretnek.

Minő természetes az Othello monologja: valóban a vad, harczias, de szenvedélyesen szerető férfi jelleméből folyik és oda simul a percz adta körülményekhez. Mennyire megérzik a lélektani kényszer, melynek enged.

Othello gyilkos szándékkal lép be Dezdemoná hálószobájába. Kezében gyertya.

Meg van a jogi ok. (Meg akarja magát nyugtatni: jogosan cselekszem, ha megölöm.) *Hogyan*

ölöm meg? Vérontás nélkül! (E célból eloltja a gyertyát és a mint elfújja, természetes, könnyen érthető gondolat-társulással eszébe jut, hogy ő most egy *életet* is el fog oltani.)

«Ha téged, lángoló szolgám, eloltalak, előbbi fényedet megint visszaadhatom, de ha kioltottalak téged, természet remeke, nincs az a prometheuszi szikra, mely újra meggyújtson.»

A mint ott látja maga előtt az alvástól kipirult nőt, rózsa jut eszébe: Most az előbbeni gondolatot (örökre vége van a szépségnek) ismétli ezzel az új képpel: a *rózsa* képzetével:

«Ha egyszer letéptem rózsádat, *nem* adhatok neki ismét termő erőt: el kell hervadnia.»

Megcsókolja: ezt a csókot, előbbeni képét a rózsáról folytatva, így fejezi ki:

«Hadd szívjam illatodat még ágaodon.»

Nézzük Eötvös utánzatát: fiatal, de nagyon tehetséges, a költői szépségeket intensive átérző utánzó műve. És mégis mily jellemző különbség Othello és Török monologja közt.

Eötvös tragédiájában *két* gyertya szerepel: ezzel valóban rádupláz Othellóra.

Török, a féltékeny hős jó, míg Leila a földön fekszik, *Török* is kifejezi gyilkos szándékát, mint Othello, *ő* is említi a gyertyafényt mint Othello, de nem fűzi ezt társítva más gondolat-hoz. *Ő* is reflectál közvetlenül a tett előtt, mint Othello, — de hogyan? Három általános érvényű aphorismát mond el, aphorismákat, melyek Eötvös jegyzeteiből valók, melyek a *Gondolatok* című könyvébe beillenének.

Első: végzetünk, hogy nem tudjuk jövőnket, mi csak remélünk, de nem tudunk.

Második aphorisma: Mi azt hisszük, hogy ha valami alkalom, valami szerencse elmúlt, az vissza fog még térni.

«De a mi letűnt, már vissza nem jövend,
S a láthatáron rózsafény tűnik fel,
Letűnt napodnak végsugárja ez.»

Harmadik aphorisma: Mi magunk nem tudjuk sorsunkat megalkotni, nem bírunk a sorssal harcolni, ha a szerencse nem pártol. A szerencse aranyat hint elénk.

«De ki bányákat ás, aranyt keresni
Ki küzködik hatalmas végzetével,
Ki sorsát kényszeríteni akarja,
Az — építményével temettetik.»

A gyilkosszándékkal jött Töröknek ezen elmélkedése tán igaz, de *itt* nem igaz. Így beszél egy féltékeny ember a nő láttára, kit három percz mulva meg fog ölni?

Mennyire eltérők Shakespeare tanítványának, Katonának monologjai a *Bánk Bán*-ban. Mennyire érezzük a tépelődés pszichológiai kényszerét. Gondolatok, kételyek fellépnek, küzdenek egymással, elvonulnak: a gyanu, mint valami bőszt kutya Bánk körül ugrál, előre, hátra siet és felugatja az elhatározást.

6. Shakespeare nemcsak a világon tudott jól eligazodni, hanem a túlvilágon is: a *Szentiván-éji Álmod* és a *Vihar* felhőit a tündérvilág phantas-

ticuma aranyozza be. A légi alakok színpadi költészetére nézve legnagyobb tanítványa Vörösmarty a *Csongor és Tündében*.

Minő gyönyörű tovafejlesztése a *Szentivánéji álom* tündérszerepeinek, pl. a nemtőknek, a levegő kicsinyded szellemeinek leszállása. Mintha gyémántos kolibriszárnyon lejténének felénk. Midőn Vörösmarty ezt a zengzetes jelenetet megírta, shakespearei reminiscentiákat vegyített gyerekkori emlékekkel és annak a szép kertnek benyomásaival, a melyben dolgozott. Ez a kert egy rokonáé volt, másfélórányira Székesfehérvártól. Benne nagy méhes volt, és rajai vigan döngve röpködtek az illatos, napfényes levegőben, mialatt Vörösmarty költött. A dráma jelenete ez: Leszállnak a kis tündérek mint bájos, a gráckiáktól ibletett gyermekek és elhatározzák, hogy játszani fognak. Mit játszanak? Rózsát és méhrajt. E játék leírásában a költő a magyar gyermekjátékokat és versikéket eszményítette. Az egyik tündér virágzó rózsafa, a másik méhkirálynő, a többi mint méh körülrajongja. A játék célja: a játszó méhnek harmatot kell szerezni, aztán zálogot, majd csókot kaphat, de a kaczer rózsató csak illatot akar adni.

Méhtündér :

Adsz-e rózsát, rózsafa?

Rózsatündér :

Pille vagy te, menj tova,

Méhtündér :

Ah! nem, én kis raj vagyok
Szánj meg, oly szomjú vagyok.

Rózsatiündér :

Mit ihatnál?

Méhtündér :

Harmatot.

Rózsatiündér :

S mely jutalmát adhatod?

Méhtündér :

Csókot érte vagy hatot.

Rózsatiündér :

Nem kell, nem kell.

Méhtündér :

Meghalok!

Rózsatiündér :

Illatot szíjj, azt adok.

Méhtündér :

Szíttam ah, s megrészegültem,
Szárnyaimmal lankadok,
Hullok, hullok, jaj lehulltam,
Rőt levélke ing alattam.⁶

A *Szentivánéji álomban* Titania is sorakoztatja tündérszellemait énekekre és körtánczra (ha nem is társasjátékra mint Vörösmartynál), azután különböző munkák végzésére rendeli őket, a miben talán a gyakorlati angol szellem tükröződik. Az egyik tündércsoportot elküldi, hogy hernyót öljön bimbókban, a másik bőregerekkel viaskodják, hogy szárnyuk bőréből majd ruhák készülhessenek a kis manóknak, egy harmadik csoportot pedig a huhogó bagoly elhessegetésével bizza meg.

Az elemi, dämonikus phantasticumban nem oly bámulatos sikerrel követi Vörösmarty Shakespearét, mint a zengetes játsziban.

A *Csongor és Tündé*-ben van egy jelenet, a melyben az ördögfiak hármas úton háromfelől érkeznek. *Mit kerestél? Mit találtál? Loptam egy tojást* stb. Ezt a Macbeth boszorkányjelenete ihlette: *Vén hugom, hol utaztál? Disznót öltem? És te hol voltál?* stb.

Vörösmarty a Shakespeare természeti öslényeinek, a Macbeth boszorkányainak jelenetét átvitte a vásott ördögfiakra. Ezzel természetesen elveszett a mintajelenet nagyszerűsége és sejtelmessége. Macbethben sötét felhők mögül rézsútos sugarak esnek félelmetes tör-villogáshoz hasonlóan a sorsnővérekre, kik mintegy a természeti erőkhöz tartoznak, légköri elemi lények, izgató természeti tünetmények, mint a vihar előtt az elektromos feszültség. Ködből, a tenger sós fuvallatából, a skót fenyér mocsaras kigőzölgéséből vannak keverve, mögöttük felhős távolság, felettük villám fény.

7. Shakespeare különös érdeklődéssel tanulmányozta az örültség különböző fajait. Miért érdekelte ez oly annyira? Nem tudom. Az örvény vonz.

Az örültség jellemzésével felette nagy hatással volt irodalmunkra. A mit Shakespeare különösen megfigyelt, hogy az örült zavart beszédében értelmes titkos vonatkozás van a valóságra, megtörtént dolgokra: ezt a sajátságot költőink ő utána szintén szeretik az örültség rajzában feltüntetni. Ilyen örült pl. a Petőfi *Örültje*. Ide tartozik Katona Melindája, Vörösmarty Zenője (*Az áldozat*), Arany Kund Abigélje (*Tetemre hívás*).

Még fontosabb Shakespeare-hatás, hogy költőink az örültséget erkölcsi okokra szeretik visszavezetni. Arany e részben a balladákban valódi virtuóz.

Neki, mint a lelkiismeret költőjének, ez a felfogás teljesen megfelelt. A lelki betegség sokféle fajtáját látjuk balladáiban; mindig a bűntudat az észbontó hatalom, mely a bűnösök különböző jelleme szerint különbözően mutatkozik. Az erőszakos, érzéki Bende az *Éjjeli párba*ban tomboló őrjöngésében ordítva küzd a légi semmivel, látományával, míg Kund Abigélt oféliás, énekes örület hajtja helyről-helyre.⁷

8. A szellemlátomást, — akár valónak tekinteti az emberiség legrégibb babonás hite, akár csak az izgatott agyvelő helyezi ki üres térbe — Shakespeare oly bámulatos erővel tudta a színpadra vinni, hogy e részben is iskolát alapított. Már Bessenyeinél is megjelenik Buda szelleme,

a mi alkalmasint közvetett Shakespeare-utánezat. Bessenyei ezt a motivumot a Shakespearet utánzó Voltairetől vette. Vörösmarty is él ezzel a hagyománynyal (Telegdi szelleme a *Vérnászbán*). Arany először a *Honvéd özvegyében* és később is mindig nagy tapintattal és költői ihlettel alkalmazta. Shakespeare a néphitből és tán a népballadákából költészetet öntött a régi színpad szellemmegjelenéseibe, Aranyra a népköltészet és Shakespeare hatott.

9. Shakespeare a régi angol színpad bohóczát, (ki egykor a Dummer August módjára mulattatta a közönséget a drámai előadás lepergése után), belehelyezte a dráma cselekvényébe és legbámulatosabb alkotásai közé emelte. A keserű mulattatónak, a tréfák közé fontos igazságokat és szemrehányásokat vegyítő bohócnak (minő a Learé) sok utódja akadt a magyar színpadon. A legelsők egyike a Kisfaludy Sándoré (*Bánk Bán*), az újabbak közül kiemelem a Bartók Lajosét (Kendi Margitban.).

10. Shakespearenél új személy fordul elő, mely ily módon előbb nem szerepelt: a nép, a nép mint határozó, rábeszélhető, cselekvő collectivitás. A tömeg fontos tekintetben különbözik az egyestől: száz ember nem annyi, mint százszor egy ember. A tömegnek külön lelke van. Nincs felelősségérzéke, mint az egyesnek, ezért is merészebb és hevesebb. Kevesebbet gondolkodik, tehát nagy az utánzóhajlama: a tömeg egy embere csakhamar utánozza szomszédját. Ezért végletes és gyors a tömeg cselekvése. Így látjuk ezt *Coriolanus*-ban és *Julius Caesar*-ban. E

népjelenetek egyik első utánzatát Szigligeti Ede Grittiájában találjuk, a hol Gertrud bátyjának, az erdélyi vajdának temetésén — mint Antonius Caesarén — bosszúra szólítja fel a lassanként, fokozatosan izguló néptömeget. De mennyire ki van forgatva az eredeti jelenet valószínűségéből! A nagy és ravasz római szónok a fórumon fel-lázítja halottas beszédében a római néptömeget: de hihető-e, hogy egy nő feltartóztatott Kolozsvár utcáján egy fejedelmi gyászmenetet és szónoklatával fokozatosan megváltoztatja a tömeg hangulatát is és felkelésre bírja?

11. Hamlet óriás hatással volt íróinkra és a fogékony közönségre egyaránt. Benne Shakespeare egy mindinkább terjedő és gazdagodó újkori typust festett. Bűn nélkül, sőt cselekvés nélkül is tragikus ez a typus már dispositiójánál, lelki erőinek némi ellentétes összetételénél fogva. A Hamletek lelke tragikus, csak alkalom kell, hogy ez nyilvánvaló legyen: egy szikra kell Nemezis fáklyájából — és belsejük felrobban. Önbírálatuk és világbíráló hajlamuk élessége, finom erkölcsi érzékenységük, a lelki összeütközések komor felfogása nem engedi, hogy az élet forgatagában békében megálljanak. Kemény Zsigmond hősei ha nem is a cselekvés motivumaira nézve, de lelkileg Hamlettől függnek.

12. Shakespeare a színészetnek és a dramaturgiának iskolája is volt. Hamlet, Othello, Macbeth, mily szerepek! Hogyan fejtheti ki ábrázolásukban jellemzőtehetségét a jeles színész: szerepeivel együtt ő is nő. Az æsthetikában is vezetőszellem Shakespeare: a tragikum fogalma leginkább az ő művein alakult ki. Az első nevezetes dramatur-

giai művünk, a Vörösmartyé, Shakespeareből tanít, és Szigligeti is a *Dráma és Válfajai* című művében Hamlet színi utasításait idézi zsinórmérték gyanánt. Úgy gondolom, Katona Józsefhez is Shakespeare volt az út. Shakespeare tanulmánya tette lehetővé, hogy Katonát felfedezzék, hogy felismerjék jellemző és tragikus erejét.⁸

*

Ünnepelhetjük-e Shakespearet *most*, midőn a sors iszonyatos vihara végigtombol az emberiség felett, megrendítve érzelmi világunk alapjait? Ünnepelhetjük-e tiszta, hálás érzelemmel a nagy idegent, most midőn a politika tönkretette Európát? Oly korban, midőn a tudományos és a technikai haladás eszközei az emberiség ellen, a haladás ellen fordulnak? Melpomene véres törrel nem a színpadot járja be, hanem a valóságot. Ariel tündéri zenéje elhallgat: a gépek korát éljük, és most a legtökéletesebb gépek, az emberirtó gépek zakatolnak és búgnak a csatatéren. Mint egy shakespearei történeti dráma végfelvonásában mindenki fegyverre kél. Nagy mesterünknek Shakespearenek honfitársai, kik oly szakértelmű gonddal kezelik magukat, mint egy kitűnő hús-fogyasztó gőzgépet, fegyverre keltek ellenünk.

És velük együtt a veronai Romeo és Julia családjának, a Montecchik és Capulettiknek utódjai. Velenczében már nem *Shylock* az, ki vérző emberszív húsával üzérkedik. Felvonultak Othello katonái fehér vérfoltos burnuszban: felvonultak Macbeth skót harcosai. Prospero szigetjéről, a nagy

Óczeán közepéről fehervászsónsisakos gyarmati katonák jönnek : Cleopatra hazájában új pyramisok emelkednek : — nekünk szánt ágyúgolyókból. A levegőből, melyben Shakespeare képzeletének boldog teremtményei, a légi tündérek mint ragyogó pillangók röpködtek, a levegőből, 3000 méter magasságból most vércseppek hullanak, a repülőgépek harczosainak vére a (mostoha) anya-földre, pedig már elég vért ívott! Vértől habzik a tenger, a melybe Prospero-Shakespeare varázsbotját dobta, költői bűvészetének jelvényét.

Visszatért a Kaosz! mint Othello mondja. A világ kifordult sarkából és nem akad Hamlet, ki visszaemelni reménylené. Mit szólna ő mindehhez, ő ki minden szépet, a mit halandó életünk nyújt, átértett jobban mint más, kinek idegrendszerén az élet gyönyöre is átrezgett, ki azonban lelkének hamleti részével inkább mint más belesodródott a fájdalom és szenvedések viharába?

Shakespeare egyik mesterünk volt : mi háládtosak leszünk ; sokkal büszkébbek vagyunk, sem hogy eltagadnók tartozásunkat. Nem tudom, megülnék-e az angolok halálának évszázad fordulóját, ha magyarnak született volna : mi még az iszony és gyűlölet eme napjaiban is (midőn szívünk, shakespearei kifejezést idézve : «megkövül, úgy hogy megfájdul kezünk, ha reá ütünk») tartjuk az emberiség szellemi solidaritását. Bennünket a költészet inkább meg tud hódítani, mint a fegyver : Kitchener nem, Shakespeare igen.

Még egy shakespearei vonatkozás! Vörösmarty *Kincskeresőiben* Zágony földalatti kincs helyett vasszekrényben koponyát talál. Ehhez fűzi később

keserű hamleti tépelődéseit. E megdőbbentő lelet után mindjárt más jelenet következik. Cseppkő-barlang csendjében és homályában hallgatja Vári a szivárgó víz egyhangú cseppenését, a mely stalaktitokat épít év milliók óta. Az egyes perc itt elenyész, mint a hulló cseppek echója: itt felébred a meggondolás, mi a jelen, mi a jövő? A halálfej, a koponya feltalálása után ezt a szót halljuk itt Shakespeare nagy tanítványától, Vörösmartytól:

Setéten, a hollónak szárnyain
Repül el tőlem a mult fellege;
De a remény, mint zengő csalogány
Száll a tavasznak bokrain felém,
S kies jövődöt hirdető dala.

1916. május 6.

JEGYZETEK.

¹ Szerdahely György Shakespeare-fejezetének német forrását Jánosi Béla mutatta ki Szerdahelyiről szóló akadémiai értekezésében. (1913) Faludi Ferencz *Téli éjtszakák* című novellagyűjteménye Antonio de Eslava spanyol művének német fordításán alapúl. A spanyol eredeti 1609-ben jelent meg, német fordítása, melyet Faludi használt, 1666-ban. (Ezt Binder Jenő mutatta ki. *Phil. Köz-löny*, 1901. 97.)

A *Vihar* meséjével rokon elbeszélés Faludi negyedik éjtszakájában található. A spanyol novella alig volt Shakespeare közvetlen forrása, hanem valószínűleg a forrásnak egyik elágazása. A novella csak mellékvágányon áll.

² «Én beszéltem először Shakespeare-ről — írja Voltaire 1776-ban két évvel halála előtt —, én mutattam meg a francziáknak először néhány gyöngyöt, melyeket Shakespeare óriás szemétdombján találtam». Voltaire és Shakespeare viszonyáról Gulyás Pál írt: *M. Shakespeare Társ* 1910.

³ Kazinczy Ferencz Hamlet-fordításának második címlapján ily kép jelzi, hogy nem az eredetit, hanem egy átdolgozást fordított: «Shakespeare munkája, úgy a mint az a mi játészó-színeinkre léphet.» Hamlet abban a Schröder-féle átalakításban életben marad és a végén a jelenlevő tanúktól várja «kétségbe hozott neve helyreállítását.»

Kazinczy Hamlet-fordítását 1790-ben a nemzeti lelkesedés napjaiban adta ki. E lelkesedésről tanuskodnak a fordítás ajánlása is, a melyben a többek közt ezeket olvassuk: «Édes álom-é vagy valóság, a mit látok? . . . Hazánkban végre feltaláltuk hazánkat . . . Ki ne fakadozzon öröm-sikoltozásra, midőn elroncsolt, eltaposott nemze-

A József Miklós Kazinczy?

tünk ismét felemeli a porból fejét és visszavéven nyelvét, ruháját és szokásait, az lesz, a mik dicső elei voltak.»

Ezzel a hazafias örömujongással ellentétben látszik lenni Kazinczy levele, melylyel a Hamlet-fordítást báró Prónay Lászlónak megküldi, kinek az ajánlás is szól. E levélben 1790 jul. 1-én ezeket írja Kazinczy: «Tudjuk, hogy az a rémítő borzadás, a melyet a Hamlet személye és a kísértet támaszt a nézőkben, nagyon analogizál nemzetünknek mostani *nem* rózsaszínű érzéseivel.»

E levél eddigi magyarázóival szemben ezt a kifejezést úgy értem, hogy ez nem az általános hangulatot akarja jellemezni (a mely valóban rózsás volt), hanem csak Prónaynak szól, kit ép ekkor politikai magatartása miatt nagyon sokat támadtak, a mi elegendő ok lehetett a helyzet sötét felfogására.

A «rémítő borzadás», melyről a levél szól, alkalmasint czélzás Aristotelesnek tragikus félelem és részvét-elméletére.

Kazinczy lelkesedése külföldben abból is látható, hogy ő maga is fel akart lépni a tervezett Hamlet-előadásban.

Az idézett levélre nézve: Váczy J. *Kazinczy F. és kora* I. 321 és Bayer J. *Shakespeare Hazánkban* I. 140. Kazinczy 1814. ismét *Hamlet* fordításába fogott, ezuttal a Schlegel-féle fordítás alapján. E fordítás igen nagy haladás az elsővel szemben. Vannak egyes helyei, melyek az Aranyéban állhatnának, pld. Horatio szavai:

De ím a reggel, biborában kelve

Ama halom harmatján már ragyog. (I. 1.)

(A M. Tud. Akadémia Könyvtárának kéziratából idézve). Aranynál e hely: «De ím a reggel, öltve biborát, Ott járdal a domb harmatján keletre.»

⁴ Arany a *Bolond Istókban* (II. 63) elbeszéli, hogy tanára ekkor említette «Shakespeare *hallatlan* nevet.» Feltűnő, hogy a 19 éves Arany, ki annyira bujta volt a könyveket, csak ekkor hallotta először Shakespeare nevét. Tán nem szószerint kell itt a *hallatlan* kifejezést érteni.

⁵ Széchenyi naplójának eredeti szövege így hangzik: «Mich macht es nachdenken, wie weit wir zurück sind! Sollte es ein englischer Farmer glauben oder ein Jankee, dass der ungarische Bauer, der Bewohner dieses Landes,

der sich für beatus et nobilis hält, in so einer Lage und Geisteszustand sich befindet, dass er freiwillig, wie ein Vieh Schiffe zicht, gegen welche Beschäftigung selbst der letzte Sklave sich vielleicht empören würde » (M. Tud. Akadémia kéziratára).

⁶ Rőt levélke = a rózsa vörösös levele. — Az idézetben a nemtők elnevezése a játék szerepe szerint tölem való. Vörösmarty «második, harmadik nemtőnek» nevezi.

⁷ A *Tengeri hántásban* a holdkóros Tuba Ferkó sápadtan háztetőről háztetőre kapaszkodik, míg egyszer kísérteties nyugalomból felriadva, halálra zuhan. Itt is, valamint *A walesi bárdok*, *V. László*, *Agnes asszony*, *Tetemre hívás*, *Ünneprontók*, *Árva Fiú*, *Éjjéli Párbaj* című balladákban a lelki betegségnek erkölcsi okai vannak. Csak az *Ünneprontók* csoportos örültsége olyan, a minőre Shakespeareben nincs példa.

⁸ Aesthetikai íróink többször vetették fel azt a kérdést, mennyire erkölcsös Shakespeare. Bajza szerint néhol erkölcstelen, Greguss szerint ellenben az erkölcsös-ség nagy mestere.

Shakespeare felkarolja az élet ezerféle jelenségeit, az erkölcsieket is, azonban nem nézi ép erkölcsi célzattal. Költészetének napja egyaránt süt jóra, gonoszra. Ő nagy erővel rajzolja a lelkiismeret iszonyú vergődéseit is, mert lelki életünk fontos jelensége, a valóság érdekes része. Műveiben megvan az élet rettentő gazdagsága külön erkölcsi megvilágítás nélkül. Más célja nincs, mint a természetnek, az emberi világnak a lényegesre redukált, tömörített, szépséges kivonatát adni. Ezzel nem akar példát mutatni valami erkölcsi törvényre, a bűnt követő bűnhődésre; ő feltünteti a különböző erőket, melyek az embert világi életében hol gátolják, hol elősegítik. A létért való harczban, igaz, az erkölcsi erők lényegesek, de ő nem azért írta tragédiáit, hogy győzelmüket rajzolja.

Költészete őserdő, hol minden növény csodás erővel a buja talajból égnek tör. A költő nem akar benne gyomlálni.

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS.

1778. Bessenyei György említi Shakespearét. (*Magyar-ság* cz. művében.)
1784. Szerdahely György magasztalja (*Poesis dramatica* cz. művében.)
1786. Sándor István látja Londonban *Romeo és Júlia* előadását és ír róla uti rajzában.
— Kazinczy látja Bécsben Hamletet Schröder átdolgozásában.
1787. *Téli éjtszakák*. Faludi Ferencz maradvány munkája, kiadja Révai Miklós.
1790. Kazinczy Hamlet-fordítása megjelenik (Schröder átdolgozásából.)
1794. Dugonics András. *Etelka Karjelben*. Szomorkás darab négy szakaszban.
— Hamlet első előadása Kolozsvárott (januárius 27.)
— Othello első előadása Kolozsvárott (márczius 24.)
1800. A makranczos hölgy első előadása Kolozsvárott (Német átdolgozás alapján. Második Gassner czímen.)
1812. decz. 26. Katona József *Lucza széke* első előadása.
1820. Kisfaludy Sándor *Bánk Bán*-ját írja.
1821. Katona *Bánk Bán*.
1821. Vörösmarty. *Salamon király*.
1829. Kisfaludy K. *Csák Máté* (töredék) készül.
1830. Döbrentey Gábor *Macbeth*-fordítása.
1831. Vörösmarty *Csongor és Tünde*.
1837. Vörösmarty M. *Dramaturgiai Töredékek* (Athenaeum)
1840. Vörösmarty *Július Caesar* fordítása.
1841. Vörösmarty *Hamlet*-bírálat. (Athenaeum).
1843. márcz. 23. Petőfi Kecskeméten *Lear* bolondját játszása jutalomjátékául.
1847. febr. Petőfi cikke III Richardról.

1848. május. Petőfi *Coriolanus*-fordítása megjelenik.
1853. Arany J. *Ágnes asszony*, V. László.
1855. Arany J. *Arva fia*.
1856. Vörösmarty *Lear*-fordítása.
1857. Arany J. *A walesi bárdok*.
1864. *Szent-Iván éji álom* Arany János fordítása (Shakespeare minden munkái, kiadja Tomory Anasztáz költségén a Kisfaludy-Társaság.) Az első kötetben. Arany János fordításán kívül Szász Károly *Othello*-fordítása.
- ápr. 23. Ünnepi előadás a Nemzeti Színházban *A Szent-Iván éji Álom* Arany fordításában.
- Gyulai Pál tanulmánya *A Szent-Iván éji Álom*-ról. *Koszoru*-ban).
1867. *Hamlet*. fordította Arany. (Kisfaludy-kiadás). János király, fordította Arany (Kisfaludy-kiadás.)
1877. Arany *Tengeri hántás*, *Az ünnepprontók*, *Tetemre hívás*, *Éjjéli Párba*.
1878. A Kisfaludy-Shakespeare utolsó (19-dik) kötete.
1880. *Shakespeare pályája* Greguss Ágosttól.
1902. Alexander Bernát. *Shakespeare Hamletje*. Kiadja a Kisfaludy Társaság.
1906. Sebestyén Károly. *Shakespeare Atheni Timonja*.
1908. *Magyar Shakespeare Tár*. Kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare Bizottsága. I. kötet, (ezóta évenként egy-egy kötet.)
1909. Bayer József. *Shakespeare drámái hazánkban* I. II.
1910. Berzeviczy Albert. *A természetfölötti elem Sh. színműveiben*.
1914. *Sh. összes színművei*. Átvizsgált vagy új fordításokban kiadja a Kisfaludy-Társaság Sh. bizottsága. A makranczos hölgy (Lévay J.) — A windsori víg asszonyok (Rákosi J.) — Hamlet (Arany).
1916. Ugyane kiadásban megjelent: A velencei kalmár (Radó Antal). — Coriolanus (Petőfi). — A hogy tetszik (Rákosi J.).
1916. febr. 6. A Kisfaludy Társaság 70-dik nagygyűlésén Beöthy Zs. *Sh. és Arany* czímen elnöki megnyitót, Berzeviczy Albert *Sh. és a magyar nemzeti lélek* cz. tanulmányt olvasott fel.

TARTALOM.

	Lap
Bevezetés	4
I. Shakespeare terjedése	10
II. Shakespeare hatása	22

TATARIAN

10

11

OSZK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár